

Олена Огнева,

Олексій Златогорський

(Луцьк)

Візуальна популяризація Біблії

Книгу вважають матрицею культури. Вона увібрала в себе з часу свого виникнення всі життєві соки людського розуму, напружені шукання людини і зберегла ці забальзовані “спомини” як своїм змістом, так і структурою. Виникненню набірному книгодрукування, як відомо, передували винаходи у різних виробничих сферах, акумуляція найвищих досягнень науки і техніки на той час. Сучасне існування книги в електронному вигляді є ще одним підтвердженням реального значення книги в історії культури людства. Почесне місце серед книжкової спадщини і одним з поширених видань у світі є Біблія – священні книга християн. З Біблії в Європі розпочалася і історія книгодрукування (42-рядкова Біблія Гуттенберга 1455 р.), її вивченням, тлумаченням, поширенням у різні часи займалися визначні представники людської культури – від Еразма Роттердамського до, скажімо, Лесі Українки чи Хорхе Луїса Борхеса. Сьогодні зміст та структура Біблії вивчаються у школах та вищих навчальних закладах, проте місце і значення Біблії як явища культури, соціального феномена і предмета матеріальної культури практично лишається поза увагою розроблених курсів, а відтак – учнів і студентів.

Біблія і коментарі до неї (в католицькій, протестантській, православній традиції) є складовою книжкових зібрань музеїв, архівів, бібліотек України, де представлено інкунабули, палеотипи, стародруки, які практично залишаються “закритими” як для звичайного спостерігача, так і науковців. Однією із форм популяризації та введення до наукового обігу унікальних матеріалів книжкових колекцій є виставки.

Створення книги в епоху середньовіччя в Європі завжди об’єднувало людей різних професій, і тому сьогоденне вивчення і ознайомлення з стародруками, зокрема Біблією і коментарями до неї, дає інформацію не тільки з історії культури (розвиток і рівень перекладів, книжкова гравюра, палітурництво тощо), а й з економічної історії (торгівля книгами, об’єднання і рух капіталів), середньовічної політики. Слід визнати, що

українські музейні колекції західноєвропейських стародруків Біблії на сьогоднішній день не введені до наукового обігу за відсутністю каталогів до них, що створює не тільки своєрідний вакуум в історії культури, а й прецедент до їх нелегального відтоку закордон. Спроба ознайомити із забутими та невідомими тепер виданнями Біблії була здійснена науковцями Волинського краєзнавчого музею при сприянні Державного архіву Волинської області, Рівненського обласного краєзнавчого музею, Острозького музею книги при створенні виставки “Біблія у світовій книжковій спадщині”.

Склад Біблії як книги, взятий за основу країнознавчий принцип із збереженням хронології визначили структуру виставки.

Біблія і коментарі до неї в традиції Німеччини

На виставці представлені видання друкарських центрів середньовічної Німеччини – Віттенберга, Майнца, Кельна, Люнебурга, Лейпцига, Гамбурга. Люнебурзьке видання 1614 р. – це багатоілюстрований переклад Біблії на німецьку мову Мартіна Лютера. Автор ілюстрацій до неї – художник і гравер, відомий під монограмою “М Г”. Його монограма зустрічається у виданнях Євангелія (Магдебург, 1594 р.), Біблії (Йена, 1594 р.; Гамбург, 1596 р.; Нюрнберг, 1597 р.)[\[1\]](#). Участь у виданні брав Ієронім Шредер – торговець і колекціонер, який протягом 1590–1620 рр. жив і працював в Аусбурзі. Підставою про причетність Шредера до згаданого люнебурзького видання свідчить також наявність його монограми, за якою в свій час був опізнаний його портрет[\[2\]](#). Обкладинка цього видання, виготовлена з дерева і шкіри, з портретом Мартіна Лютера, здійснена на рік пізніше – у 1615 р.

У виданні “Коментарі до Біблії” Філіпа Меланхтона (Віттенберг, 1583 р.) вміщено портрет автора на повний зріст. Як вдалося з’ясувати автором портрету є Лукас Кранх Молодший. Відоме також погрудне зображення Меланхтона цього ж художника.

“Коментарі до Нового Заповіту” Іоана Шліхтінга де Буковця (Гамбург, 1665 р.) представляють аріанську традицію. І.Шліхтінг (1591–1661) – польський аріанин, уродженець Великої Польщі, засуджений 1647 р. польським сеймом до вигнання[\[3\]](#).

Як відомо переклад Біблії, здійснений Мартіном Лютером, сприяв розвитку німецької мови і літератури. Але ще досить тривалий час німецькі католики презентували власну традицію перекладів. Представлена на виставці Біблія (Майнц, 1609 р.) в перекладі

на німецьку мову Й.Дітенберга вперше була видана 1534 р. у Франкфурті-на-Майні з антиреформаційною метою[4].

Біблія в традиції Швейцарії

Швейцарські видання на виставці презентують два палеотипи, точніше – два екземпляри Біблії видання Христофора Фрошауера (Цюріх, 1543 р.). Як відомо з Фрошауером співпрацював Еразм Роттердамський, а також швейцарські реформатори Генріх Булінгер (1504–1575) – друг і послідовник У.Цвінглі[5] та Конрад Пелікан (1478–1556) – професор богослов'я у Цюріху, автор першого в Німеччині словника і підручника єврейської мови[6]. Згадане цюріхське видання є результатом їхньої співпраці: перекладів на латинь Роттердамського, Булінгера, Пелікана, капіталу і друку Фрошауера, політичної підтримки Булінгера, який з 1539 р. очолив реформаторську церкву в Цюріху.

Співпраця інших європейських перекладачів Теодора Беза та Імануїла Тремеллія втілилася у ганноверському виданні Біблії 1624 р. Теодор Беза (1519–1605) – друг і продовжувач справи Жана Кальвіна[7]. Імануїл Тремеллій (1510–1580) – викладач єврейської мови, за походженням єврей[8]. Їхнє видання – це своєрідне відзеркалення протистояння швейцарських реформаторів, прибічників Цвінглі і Кальвіна. Принаймні “поки говорили музи, гармати мовчали”.

Біблія і коментарі до неї в традиції Нідерландів

Більша свобода друку в Нідерландах приваблювала сюди вчених і літераторів з інших країн. Виставка презентує друкарську традицію Антверпена, що представлена виданнями Балтазара Моретуса, Іоана Меурсіма, Іоана Белероза, Генріха Ерташенса.

Видавничий дім Балтазара Моретуса успадкував друкарню і друкарську марку славнозвісного Кристофа Плантена, видавця багатомовної Біблії (поліглотти)[9]. Представлене на виставці видання – це покажчик до неї, виданий 1642 р.

Продукцію видавничого дому Меурсіма репрезентують “Коментарі до Біблії” Ніколя Лірського (Антверпен, 1634 р.) та “Коментарі на Екклесіаст” Корнеліо Корнелі (Антверпен, 1643 р.). Ці коментарі розповсюджувались в колі прибічників католицької віри, їх видавець – Іоан Меурсім старший (1579–1639) – відомий також як археолог і професор грецької мови.

Видавничі дома Моретуса та Меурсіма об'єднує не тільки спільне місце видання, але й ім'я Кристофа Егера (1578/1590 – бл.1652) – німецького гравера, що жив і працював у Антверпені, співробітника Пауля Рубенса, відомого під монограмою “С.І.”[\[10\]](#).

З Іоаном Меурсімом старшим працював також гравер Галле Корнеліус молодший (1615–1678), відомий за монограмою “С.”, що використана у вищезгаданному виданні Корнеліо Корнелі.

З Антверпеном також пов'язана видавнича діяльність Генрізха Ертшенса, який залишив свою монограму на титульному аркуші видання “Коментарів до Нового Заповіту” Антоніо Веласкеса 1637 р.

Біблія і коментарі до неї в традиції Франції

Друкарська справа поширюється у Франції в 50–ті роки ХУ ст. Проте Біблія французькою мовою з'являється у Парижі 1523 р., і для поширення між протестантами нові тиражі друкуються або в Антверпені, або в Женеві. Друк латинських Біблій здійснюється у королівській друкарні Лувра, заснованій 1640 р. кардиналом Рішельє. Про королівську друкарню дбали і Людовік ХІУ, і кардинал Мазаріні.

Головним натхненником біблійних видань, особливо багатомовних Біблій, був парижанин Іоан де ля Ге, який чимало зусиль приклав для того, щоби ці унікальні видання побачили світ. Його особиста монограма “Н” присутня на сторінках паризького видання Біблії–поліглоти 1643 р.

У 1740 р. у Парижі друкуються “Труди” Орігена. Видання готує до друку Шарль Деларю, пресвітер і монах–бенедиктинець, видавцем стає Іоан Дебюр. На виставці представлений III том цього видання з так званою “Текзамою” Орігена. Книга містить монограму “Р”, що належить Жану Мішелю Папійону (1698–1776). Цей талановитий художник книги народився і помер у Парижі. Примірник цього паризького видання творів Орігена належали ксьондзу Антонію Мошинському (1800–1893), останньому ректору Любешівської школи піарів, доброго знайомого Адама Міцкевича, автора описів стародруків бібліотеки Російської Академії наук[\[11\]](#).

Біблія і коментарі до неї в традиції Англії

Доля Біблії і її частин в Англії наслідувала долі Реформації. Внаслідок такого зв'язку церкви і королівської влади країна довго не могла отримати церковного перекладу Біблії англійською мовою. У 1526 р. Вільям Тіндейл видає англословний Новий Заповіт, за що Генріх VIII, тоді ще католик, його страчує. Проте, перейшовши на бік протестантів, король підтримує видання Біблії у Лондоні 1537 р. На виставці представлена Біблія–поліглотта видання Томаса Ройкрофта (Лондон, 1657 р.). Це одна з найбільших наукових робіт свого часу. Текст на дев'яти мовах був підготовлений Бріаном Волтоном, книга видана у шести томах в форматі “ін фоліо” при підтримці Олівера Кромвеля[12].

Біблійні тексти в польській традиції

Біблія польською мовою з'являється з кінця XIII ст. перше друковане видання польської Біблії здійснено 1561 р. у Кракові в перекладі з чеської Біблії початку XVI ст. Найкращим перекладом Біблії вважався переклад єзуїта Якова Вуйка (1540–1597), виданий 1599 р. також у Кракові. В основі перекладу, за який Вуйко взявся за наказом папи Григорія XIII, лежить латинська Вульгата[13]. Переклад Біблії Вуйка виходив у Польщі тривалий час, і представлений на виставці виданнями варшавськими 1771, 1873, 1886, 1887 років та крулевецьким 1779 р. (готичний шрифт).

Варшавські видання 1886–1887 рр. здійснені при сприянні луцько–житомирського єпископа С.Козловського і з коментарем Іогана Менохія (1576–1655) – французького єзуїта, що приймав також участь у згаданих вище паризьких виданнях Біблії.

Переклад Біблії Я.Вуйка, виданий у Варшаві у 1873 р., виконаний з ілюстраціями Гюстава Доре. На виставці представлено також ілюстративне видання “50 картин для наочного навчання Закону Божого” (Варшава, 1931 р.), здійснене на чотирьох мовах (польській, українській, білоруській, церковнослов'янській) при сприянні Діонісія, митрополита Варшавського, Волинського і всієї Польщі.

Українська біблійна традиція

Біблія старослов'янською мовою з'являється завдяки просвітницькій діяльності Св.Кирила і Мефодія, які здійснили її переклад з грецької мови за зводом Септуагінта. З прийняттям християнства поширюється в Київській Русі, її вільно цитують Іларіон, Клим Смолятич, Володимир Мономах. В XIII ст. вся Біблія була перекладена, проте не збереглося жодного рукопису цього часу, що містив би разом як Старий, так і Новий Заповіт. Наприкінці XV ст. новгородський архієпископ Генадій збирає “повний текст”

Старого Заповіту, деякі частини якого перекладаються з латинської мови. В Острозі 1580–1581 рр. створюється друкарський шедевр – перша повна, слов'янська Біблія, яку друкує росіянин Іван Федоров при підтримці князя Костянтина Острозького. Ця книга стала прикрасою виставки.

У XVII–XVIII ст. з'являються переклади біблійних книжок українською мовою. Свідченням тому є діяльність Мелетія Смотрицького. 1645–1649 рр. видатний український гравер Ілля готує ілюстрації Старого Заповіту. Але виданню книги перешкоджають події визвольної війни українського народу.

Внаслідок історичної долі України переклад Нового Заповіту українською мовою повністю здійснюється лише у 60–ті рр. XIX ст. Пилипом Морачевським. Перекладами Старого і Нового Заповіту займаються Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй–Левицький та Іван Пулюй. Їх переклади друкуються у Львові, Відні. На виставці представлено репринтне видання Біблії в їхньому перекладі (Відень, 1903 р.; Львів, 1998 р.). У XX ст. нові переклади здійснює Іван Огієнко, інші священники української церкви.

Російська біблійна традиція

Україна сторицею віддячила Росії за внесок московських друкарів. Острозька Біблія як книжковий блок тричі видавалася в Росії. Досить тривалий час українські друковані книги впливали на російські. Обмін друкарями продовжив волинянин Онисим Радишевський, працюючи у Москві. До повного видання Біблії повертаються у Росії за Петра I. Завершує справу батька імператриця Єлизавета Петрівна, при підтримці якої у 1756 р. виходить у Санкт–Петербурзі при Академії наук і мистецтв “Біблія сирьчь книги священнаго писания ветхаго и новаго Завѣта”. Для цього видання використовувались нові переклади з європейських мов окремих частин Біблії, а за основу була взята Біблія, що вийшла у Нюрберзі в друкарні Кристофа Вігеліо у 1711 р. Ілюстратором цього німецького видання був Каспар Люкен (1672–1710) – амстердамський художник і гравер, відомий за монографією “С.Л.”[\[14\]](#). Всі його роботи 1711 р. відтворені в цьому петербурзькому виданні. Примірник Біблії 1746 р. має і дуже цікаву маргіналію. Книга, як виявляється, була подарована придворним ієромонахом Лаврентієм Хоцяшовським Георгію Кониському.

На початку XIX ст. в Москві почало діяти відділення Всесвітнього біблійного товариства, при підтримці якого, а також внаслідок існуючої політичної ситуації у

взаємовідносинах між Росією і Польщею, перетвореною практично на провінцію, здійснюється у 1822 р. видання Біблії польською мовою у перекладі Я.Вуйка.

Московське видання Біблії 1811 р., що представлено на виставці, зберегло автограф віце-президента Російського біблійного товариства Миколи Бантиш-Каменського.

Українська традиція Євангелія

Окремий розділ виставки присвячено Євангелію – чотирьом першим книгам Нового Заповіту, в яких розповідається про життя та діяльність Ісуса Христа. Представлені рукописні Євангелія з Волині та Львівщини ХУІ–ХУІІ ст., фототипічні видання Остромірового Євангелія 1889 та 1986 років та видання Львівського Успенського Братства – Євангелія 1740 та 1780 років.

Псалтир в спадщині народів світу

Псалтир або Книга псалмів – один з біблійних розділів Старого Заповіту, складається з 150 чи 151 пісні або псалма, що за змістом є благочестиві виявлення схвильованого серця при різних іспитах життя. Вважається, що автором цієї Псалтирі був цар Давид. Проте є псалми, що відносяться до часу вавилонського полону і пізніших часів. Псалми складені за правилами єврейської поезії, використовуються під час богослужіння.

На виставці представлені наступні видання Псалтирі:

- 1) Львів, 1608 (?) р. Мова церковнослов'янська.
- 2) Краків, 1716 р. Мова латинська, текст нотований.
- 3) Псалтир Давіда з коментарем. Турин, 1914 р. Мова латинська.
- 4) Регенсбург, 1923 р. Мова латинська, текст нотований. Книга належала бібліотеці Луцько–Житомирської семінарії.
- 5) Факсимільне видання Київської Псалтирі 1397 р. Москва, 1978 р.

Апокаліпсис в спадщині народів Європи

Апокаліпсис або Откровення Іоана Богослова – сама пророча і символічна книга Нового Заповіту. За коментарем Бл. Ієроніма містить “стільки тайн, скільки слів”.

Створена 95 р. на острові Патмос, канонізована наприкінці VI ст. За церковним уставом східної церкви Апокаліпсис не читають під час богослужінь; в західній традиції з V–VI ст. з'являються постанови про читання книги в період між Пасхою і П'ятидесятницею. Образи Апокаліпсису присутні в книжковій мініатюрі, монументальному мистецтві, іконографії “Страшного Суду”. Його ілюстрували Альбрехт Дюрер, Лукас Кранах старший, Ганс Гольбейн молодший, Никодим Зубрицький, Григорій Левицький.

Цікавим виданням, представленим на виставці є “Коментар до Апокаліпсису” Генріха Кірхера (Кьольн, 1676 р.). Його автора – преподобного отця–єзуїта Кірхера (Кірше), великого заклинателя Паризької єпархії,– використовують у сюжеті свого роману “Анжеліка” Анн і Серж Голон (перемістивши його діяльність на століття раніше).

Представлені також видання Нового Заповіту, розкриті на Апокаліпсисі (Венеція, 1748 р.; Париж, 1770 р.) та “Коментарі до Апокаліпсису” Христофора Югніціо (Франкфурт, 1618 р.).

Дитяча Біблія

Входження біблійних сюжетів у світ дитини представлено на виставці окремим розділом. Дитяча Біблія, якщо пригадати історію Тома Соєра, досить важлива книга для дітей, невід’ємна частинка їхнього ступеня ознайомлення і входження в дорослий світ. Серед експонатів виставки представлені такі унікальні видання, як “Дитяча біблія для навчання в перекладі Йогана Фрідріха Шеперліна” на німецькій мові (Швабах, 1765 р.), “Біблія для навчальних закладів” на французькій мові (Париж, 1819 р.) та багатоілюстровані сучасні видання дитячих Біблій.

Біблія у виданнях другої половини XX ст.

XX століття – час утопій та антиутопій, нового прочитання Біблії внаслідок заборони її широко розповсюдження на території Радянського Союзу. Частини Біблії, як у фантастичному романі Рея Бредбері, запам’ятовували напам’ять, видавали і нелегально розповсюджували у “кишеньковому форматі”. На виставці представлений саморобний друкарський станок і його продукція, рукописні варіанти біблійних книг, серед яких і своєрідний апокриф “Євангеліє від Варрави”, створений 1968 р. у Луцьку. Сюжет апокрифу, навієний його автору образами роману Михайла Булгакова “Майстер і Маргарита”, що друкувався у 1960–х роках в журналі “Москва”. Паралелі з романом вдало поєднані невідомим автором з євангельським текстом. Підпільні і рукописні видання

біблійних текстів другої половини ХХ ст. також “закрита” і маловивчена тема на сьогодні. Крім того у розділі представлена продукція Всесвітнього біблійного товариства – книги закордонних видавництв на мовах народів СРСР (українській, латвійській, естонській, грузинській, осетинській, чуваській, татарській).

Біблія і художня література

Біблійні сюжети знайшли своє відображення у творах Данте Алігьєрі, Франсуа Рабле, Томаса Манна, Марселя Пруста, Хорхе–Луїса Борхеса, Івана Франка, Лесі Українки, Гната Хоткевича, Федора Достоєвського, Дмитра Мережковського, Леоніда Андрєєва, Михайла Булгакова, твори яких представлені на виставці.

Під час підготовки виставки була проведена величезна робота, пов’язана з ототожненням видань, визначенням друкарів, перекладачів і художників. Не все вдалося зробити як задумувалося і хотілося, але наші “дев’яті врата” – світ прекрасних і унікальних біблійних видань із світової книжкової спадщини – відкрилися. Наразі робота продовжується, готується до друку каталог цієї виставки, що також слугуватиме науковому вивченню та популяризації Біблії.

Olena Ohnieva

Olexyi Zlatogorski

The Visual popularization of the Bible

The paper deals with the problem of the Bibles in the cultural heritage of the Christian civilization. Given in the paper is a brief characteristic of the whole set of the Bible editions in Catholic, Orthodox and Protestant traditions from the post–incunabula books to its contemporary editions.

This set of materials, including the christian icons, the sculptures, works of literature has been presented on “The Bible in the world’ book traditions”, exhibition in the Volynian Regional Museum.